

Araştırma Makalesi • Research Article

Türkiye’de Turizmin ve Finansal Gelişmenin Ekonomik Büyümeye Katkısı: Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi Analizi

The Contribution of Tourism and Financial Development to Economic Growth in Turkey: An Analysis of Tourism-Led-Growth Hypothesis

Süleyman Yurtkuran ^{a,*}^a Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, 61080, Trabzon/Türkiye.

ORCID: 0000-0002-8942-7590

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 08 Kasım 2019

Düzeltilme tarihi: 06 Mayıs 2020

Kabul tarihi: 14 Mayıs 2020

Anahtar Kelimeler:

Turizm’e Dayalı Büyüme Hipotezi

Ekonomik Büyüme

Turizm Gelirleri

Türkiye

ÖZ

Bu çalışmada Türkiye’de 1964-2017 döneminde turizmin ve finansal gelişmenin gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) üzerindeki etkisi; gecikmesi dağıtılmış otoregresif model (ARDL) sınır testi, tam değiştirilmiş en küçük kareler (FMOLS), dinamik en küçük kareler (DOLS) ve kanonik eşbütünlüşme regresyonu (CCR) uzun dönem tahmincileri ve vektör hata düzeltme modeli (VECM) yardımıyla araştırılmıştır. Eşbütünlüşme testi sonucuna göre seriler arasında uzun dönemde eşbütünlüşme ilişkisi olduğu bulunmuştur. ARDL, FMOLS, DOLS ve CCR tahmincilerinden elde edilen katsayılar göre uzun dönemde turizm gelirlerindeki artış ile finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. VECM’den elde edilen sonuçlara göre kısa dönemde finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, uzun dönemde ise turizm gelirlerinden ve finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 08 November 2019

Received in revised form 06 May 2020

Accepted 14 May 2020

Keywords:

Tourism Led Growth Hypothesis

Economic Growth

Tourism Revenue

Turkey

ABSTRACT

This study empirically investigated the impact of tourism and financial development on the real gross domestic product (GDP) of Turkey by using autoregressive-distributed lag (ARDL) bounds test, fully modified ordinary least squares (FMOLS), dynamic ordinary least squares (DOLS) and canonical cointegrating regression (CCR) long-run estimators and vector error correction model (VECM) during the period of 1964-2017. The result of a cointegration test found that there was a long-run relationship between these series. The long-term coefficients obtained from the ARDL, FMOLS, DOLS and CCR showed that increase in tourism revenue and financial development lead to economic growth. The outcomes of VECM indicated a long run unidirectional causality running from tourism revenue and financial development to economic growth and short run unidirectional causality running from financial development to economic growth.

1. Giriş

Yıllar geçtikçe turizm, dünyadaki en hızlı gelişen ekonomik sektörlerden biri olmak için büyümeyi sürdürmekte ve çeşitliliğini arttırmaktadır. Bu sektördeki hızlı gelişmelerle birlikte insanların seyahat edeceği ve yeni yerler keşfedeceği varış noktaları ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmeler, turizmi sosyo-ekonomik ilerleme için kilit bir faktör haline getirmiştir.

Günümüzde turizm sektöründe gerçekleşen iş hacmi; temel sektörlerdeki üretim hacmine eşit olmakta, hatta bu sektörleri zaman zaman aşmaktadır. Bu yüzden başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere birçok ülke için gelir kaynaklarının ana faktörü olarak karşımıza çıkan turizm sektörü, uluslararası ticaretin en önemli oyuncularından biri haline gelmiştir.

Turizm sektörünün ülkelere birçok açıdan faydası bulunmaktadır. Birincisi, turizm dünyanın her yerinde esnek ve sürdürülebilir ekonomik büyüme için tesislerin

* Sorumlu yazar/Corresponding author

e-posta: suleymanyurtkuran@hotmail.com

altyapısının geliştirilmesi, yatırım ve pazar trendlerine uygun kaliteli ürünler sunan yenilikçi iş modellerinin uygulanması gibi doğru faaliyetlerin oluşturulmasına imkan vermektedir. İkinci olarak bu sektör, gelir ve faydaların eşit bir şekilde dağıtılmasını sağlamakta, kadınlar ve gençler için iş imkanı sunmakta, yoksulluğun azalmasına katkıda bulunmakta, yerel ve ulusal toplulukların çıkarlarına saygı duymakta ve onları desteklemektedir. Üçüncüsü, turizm faaliyetleriyle birlikte sürdürülebilir tüketim ve üretim düzenlerine geçişler daha kolay olmaktadır. Yeşil ekonominin önü açılmakta ve iklim değişikliği hafifletilmektedir. Dördüncüsü, farklı toplumların bir araya gelmesiyle kültürel gelişimi sağlamakta, toplumlarda ortaya çıkan kültürel deneyim ve değişimlerle birlikte hem ev sahibi ülke topluluklarına hem de ziyaretçilere başta sosyal, eğitimsel ve ekonomik yararlar olmak üzere yaratıcı fırsatlar oluşturmaktadır. Sonuncusu, turizm sektörünün dönüşümsel rolünün değişim aracı olarak kabul edilmesiyle birlikte toplumlar arasında barış, anlayış ve uzlaşma sağlanmakta ve güvenlik faaliyetleri hız kazanmaktadır (Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü [UNWTO], 2018: 18).

Geçtiğimiz son on yıllık süreçte, uluslararası turizm sayesinde birçok ülke ekonomisinde gözle görülür bir şekilde gelişme yaşanmıştır. 2017 yılında bir önceki yıla göre ülkelere gelen uluslararası turist sayısı %7 (84 milyon kişi) artarak 1.323 milyon kişiye ulaşmıştır ve turizm sektöründen elde edilen gelir 1,6 trilyon \$ olarak hesaplanmıştır. 2010-2017 yılları arasında gelen turist sayısında yıllık ortalama %4'lük bir artış gerçekleşmiştir. 2008'den 2017 kadar olan süreç içerisinde turist sayısı 393 milyon kişi artmıştır. 2030 yılına gelindiğinde ise uluslararası turist sayısının 1,8 milyar kişiye ulaşması öngörülmektedir (UNWTO, 2018: 11).

Turizme dayalı büyüme hipotezinin temelini oluşturan varsayıma göre; artan turizm gelirleriyle birlikte turizm sektöründe istihdam artışı meydana gelecek, turizm faaliyetleriyle ilgili diğer iş sektörlerinde gelişme yaşanacak, ödemeler dengesindeki açık kapanacak ve ulusal düzeyde ekonomik anlamda olumlu bir hava oluşacaktır (Chatziantoniou vd., 2013: 332). Bu yüzden turist harcamaları, birçok ülkede döviz kazancı yoluyla iyileşen ödemeler dengesine katkıda bulunan alternatif bir ihracat şeklidir. Turizmin ulusal ekonomik kalkınmaya önemi; ödemeler dengesi başta olmak üzere, üretime olan katkısı nedeniyle yaygın olarak kabul edilmektedir. Turizm gelirleri sayesinde ithalat için yapılan ödemelerde kolaylık sağlanır ve ödemeler dengesi üzerindeki baskı hafifler.

Turizm, istihdam oluşturma potansiyeli olan bir sektör olarak da kabul edilmektedir. Turizmin istihdam için önemi, nispeten emek yoğun doğası ve turizm hizmetlerinin üretiminde sınırlı miktarda sermaye kullanımından kaynaklanmaktadır. Turizm kaynaklı gelirler, dünya çapındaki ülkelerde istihdam, hane halkı geliri ve devlet gelirini artırarak, önemli bir gelir kaynağını temsil etmeye başlamıştır. Turizmden elde edilen döviz kazançları, aynı zamanda ekonomik büyümeye yol açan mal ve hizmetlerin üretilmesi için sermaye mallarının ithalatında da kullanılabilir (McKinnon, 1964: 404).

Bölgesel bir bakış açısına göre turizm, doğası gereği, ekonomik kalkınmayı endüstriyel merkezlerden daha az gelişmiş bölgelere dağıtmanın bir yolu olarak da gösterilebilmektedir. Bu anlamda gerçekleştirilen turizm faaliyetleriyle birlikte, bölgesel kalkınmanın sağlanması ve ekonomik eşitsizliklerin azaltılması öngörülmektedir. Turizm faaliyetleri kısa bir süre içerisinde gerçekleştirilebildiği için küçük bir yatırımla bölgesel bir ekonomi üzerinde hızlı ve hatta anlık bir etki oluşturabilmektedir (Soukiazis ve Proença, 2008: 45).

Uluslararası turizm, ihracata dayalı büyüme hipotezinin öngördüğü gibi, en az iki ek şekilde gelir artışına katkıda bulunacaktır. Birincisi, yerel firmalar ve diğer uluslararası turistik yerlere karşılık gelenler arasındaki rekabet yoluyla verimliliği arttırması; ikincisi ise yerel firmalarda ölçek ekonomilerinin kullanımının kolaylaştırılmasıdır (Balaguer ve Cantavella-Jorda, 2002: 878).

Ayrıca, turizm gelirleriyle birlikte iç talepte gerçekleşen artışın ekonomik büyümeyi arttırması bu iki değişken arasında önemli bir ilişki olduğunu da göstermektedir. Ülke ekonomisinin turizm gelirlerinden yararlanma kabiliyeti o ülkenin turistlerin ihtiyaç duyduğu konaklama, yeme-içme, ulaşım, eğlence ve güvenlik gibi faaliyetleri gerçekleştirirken bu hizmetleri sunacak altyapı koşullarını da sağlamasına bağlıdır. Bu nedenle, turizm faaliyeti ile ulaşım, perakende, toptan satış, üretim, tarım, sanat ve zanaat gibi sektörler arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır (Soukiazis ve Proença, 2008: 45).

Türkiye'de 2017 yılında turizm faaliyetlerinden elde edilen gelir, GSYİH'nın %3,1'ini oluşturmaktadır (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2019). Ek olarak, turizmden elde edilen gelirler, cari açığın finanse edilmesine büyük ölçüde katkıda bulunmaktadır. Türkiye'de bölgesel düzeyde, turizm işsizlik sorununun çözülmesine yardımcı olabilmekte ve özellikle tarım sektörü gibi rekabet avantajlarını yitirmiş faaliyetlerin yerini alabilmektedir.

Tablo 1'de Türkiye'de 2009-2018 yılları arasında ihracat, ithalat değerleri, elde edilen turizm gelirleri ve turizm sektöründe istihdam verileri yer almaktadır. On yıllık periyotta ihracatla beraber ithalatın da arttığı, turizm gelirlerinin ise 2014 yılına kadar artış trendinde olduğu, bu yıldan sonra ise düşüşe geçtiği görülmektedir. Turizm gelirlerinin dış ticaret açığı karşılama oranı 2009 yılında %64,6 iken ilerleyen yıllarda inişli çıkışlı bir seyir halini almış, 2018 yılında ise bu değer %45,6 olmuştur. Turizm gelirlerinin ihracat gelirleri içerisindeki oranı da 2009'da %24,5 iken özellikle 2017 ve 2018 yıllarında bu değerde düşüş yaşanmıştır. Bununla birlikte 2009 yılında turizm sektöründe yaklaşık olarak 1.944.370 kişi istihdam edilirken bu değer 2018 yılına gelindiğinde 2.490.240 kişiye ulaşmıştır. Ayrıca 2018 yılında turizmin toplam istihdam içerisindeki payı %8,68'lik bir değere sahip olmuştur. Tablo 1'deki veriler genel olarak değerlendirildiğinde turizm gelirlerinin dış ticaret açığını karşılama oranı ve ihracat içindeki payı Türkiye ekonomisi için büyük bir öneme sahiptir. Bu yüzden Türkiye'ye gelen turist sayısını arttırmak ve bu turistlerin bu ülkede daha fazla harcama yapmalarını sağlamak, ülke ekonomisine büyük bir katkı sağlayacaktır. Ayrıca turizm sektörüne gerekli önemin verilmesi işsizlik sorununa da çözüm olabilecektir.

Tablo 1. Türkiye’de 2009-2018 Dönemine ait İhracat, İthalat ve Turizm Verileri

Yıllar	İhracat (milyon \$)	İthalat (milyon \$)	Turizm Gelirleri (milyon \$)	Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açığını karşılama oranı (%)	Turizm Gelirlerinin İhracat Gelirlerine Oranı (%)	Turizm Sektöründe Çalışan İnsan Sayısı (Bin kişi)	Turizm Sektörünün Toplam İstihdam İçerisindeki Payı (%)
2009	102,1	140,9	25,1	64,6	24,5	1944,37	9,44
2010	113,9	185,5	24,9	34,8	21,9	1780,90	8,13
2011	134,9	240,8	28,1	26,5	20,8	2099,78	9,01
2012	152,5	236,5	29,4	34,9	19,3	2085,73	8,73
2013	151,8	251,7	32,3	32,4	21,3	2236,42	9,09
2014	157,6	242,2	34,3	40,6	21,8	2447,59	9,45
2015	143,8	207,2	31,5	49,6	21,9	2396,28	9,01
2016	142,5	198,6	31,4	55,9	22,0	2274,76	8,36
2017	157,0	233,8	26,3	34,2	16,7	2341,54	8,30
2018	168,0	223,0	25,1	45,6	14,9	2490,24	8,68

Kaynak: TÜİK, 2019; WTTC, 2019

Diğer yandan finansal piyasalar, güçlü ekonomik büyüme sağlamada kilit bir faktördür. Çünkü finansal fonlar üretken kullanıma çevrilerek ekonomik verimliliğe katkıda bulunmaktadır. Ayrıca bu piyasalar, finansman maliyetlerinin düşmesine ve işletmelerin daha fazla yatırım yapma, yeni makine ve ekipman satın almalarına imkan sağlamaktadır. Finansal piyasaların bu rolünün kökenleri Schumpeter’in (1911) çalışmasına kadar uzanmaktadır. Schumpeter, yapmış olduğu çalışmada tasarrufların tahsisi, inovasyonun teşvik edilmesi ve üretken yatırımların finanse edilmesindeki rolü nedeniyle bankacılık sisteminin ekonomik büyüme için çok önemli bir faktör olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca gelişmiş bir finansal sektör tarafından sağlanan hizmetlerin büyümeyi artırıcı etkilerini vurgulayan yazar; finansal sistemlerin, tasarrufları mobilize etmek, yöneticileri izlemek, yatırım projelerini değerlendirmek, riskleri yönetmek ve işlemleri kolaylaştırmak gibi temel hizmetleri sunduğunu ifade etmiştir. Bu yüzden finansal sistem, tasarruf ve yatırım kararlarını ve dolayısıyla büyümeyi etkileyerek herhangi bir ülke ekonomisinin gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır (Nyasha ve Odhiambo, 2018: 223).

Goldsmith (1969), McKinnon (1973) ve Shaw (1973) gibi öncü çalışmalar, finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğuna dair önemli kanıtlar ortaya koymuştur. Finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki rolü, içsel büyüme teorisinin ortaya çıkışından bu yana büyük ilgi görmüştür. Teorik katkılar beş ana aşamaya ayrılabilir: Birincisi, finansal sistemlerin bir tahsis rolüne sahip olmasıdır (Greenwood ve Jovanovic, 1990; Bencivenga ve Smith, 1991). İkincisi, finansal piyasalar firmaların portföyleri çeşitlendirmelerine, likiditeyi artırmalarına, riskleri azaltmalarına ve böylece büyümeyi teşvik etmelerine izin vermektedir (Levine, 1991; Saint-Paul, 1992). Üçüncüsü, finansal gelişme araçları için bir çıkış mekanizması sağlamakta ve finansal aracılığın verimliliğini arttırmaktadır (Rousseau ve Wachtel, 2000). Dördüncüsü, bu pazarlar aynı zamanda girişimcilik uzmanlığını ve yeni teknolojilerin benimsenmesini de teşvik etmektedir (Greenwood vd., 1997). Beşincisi, finansal piyasaların kurumsal kontrol teşvikleriyle ekonomik büyümeyi etkileme yeteneğidir (Jensen ve Murphy, 1990).

Sonuç olarak, ekonomik büyüme için finansal gelişme hayati bir önem taşımaktadır. Finansal sistem sayesinde daha fazla yatırım gerçekleştirilmekte ve ekonomik büyüme faaliyetleri hız kazanmaktadır. Ayrıca finansal piyasalar tasarruf sahiplerine tasarruflarını değerlendirmelerinde ev sahipliği yaptığı için gerçekleştirilen yatırımlarda oldukça önemlidir. Bir havuzda biriktirilen tasarruflar, yatırım harcamalarında bulunacak yatırım sahiplerine verilmektedir. Yatırım harcamalarında gerçekleşen artış da ekonomik büyümeyi doğrudan etkilemektedir. Dolayısıyla finansal gelişmenin ekonomik büyümenin ve kalkınmanın itici bir güç olduğu görülmektedir.

Türkiye’de 1964-2017 döneminde turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin turizme dayalı büyüme hipotezi varsayımı altında tahmin edildiği bu çalışmada giriş kısmını takiben, ikinci bölümde turizm gelirleriyle ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran ulusal ve uluslararası literatür özeti yapılmış, üçüncü bölümde veri seti, tanımlayıcı istatistikler ve metodolojiye ait bilgilere yer verilmiş; dördüncü bölümde ARDL sınır testinden, FMOLS, DOLS ve CCR uzun dönem tahmincilerinden ve VECM yönteminden elde edilen ampirik sonuçlar aktarılmış; son olarak sonuç bölümünde bulgular yorumlanmış ve Türkiye ekonomisi için turizme dayalı büyüme hipotezi varsayımı altında politika yapıcılara önerilerde bulunulmuştur.

2. Literatür

Turizm sektörü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki birçok araştırmacının dikkatini çeken önemli ve güncel konulardan bir tanesidir. Fakat yapılan çalışmalara ve elde edilen sonuçlara bakıldığında bu iki değişken arasındaki ilişki hakkında ortak bir görüş olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Literatürde turizm gelirleriyle ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyle alakalı olarak temel olarak dört farklı görüş yer almaktadır.

Birincisi, turizme dayalı büyüme hipotezi olarak da adlandırılan, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi arttırdığı görüşüdür. Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002) İspanya’da 1975q1-1997q1 döneminde Johansen-Juselius (JJ) eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik yöntemini kullanarak yapmış oldukları analizde turizm gelirlerinin

ekonomik büyümeyi etkilediğini belirtmişlerdir. Lanza vd. (2003) 13 Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkesinde 1977-1992 döneminde JJ eşbütünleşme testi ve yaklaşık ideal talep analizi ile gerçekleştirmiş oldukları çalışmanın sonucunda turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğunu tespit etmişlerdir. Eugenio-Martín vd. (2004) Latin Amerika ülkelerinde 1985-1998 döneminde kişi başına düşen turist sayısı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi tespit etmek için panel Arellano-Bond tahmincisi yardımıyla gerçekleştirmiş oldukları çalışmanın sonucunda düşük ve orta gelirli ülkelerde turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Gunduz ve Hatemi-J (2005) Türkiye’de 1963-2002 döneminde gelen turist sayısı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi kaldıraçlı bootstrap nedensellik analizi yardımıyla incelemişlerdir. Yazarların elde etmiş olduğu bulgular turizme dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir. Soukiazis ve Proença (2008) Portekiz’in belli bölgelerinde 1993-2001 döneminde panel sabit etkiler, rassal etkiler ve genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM) ile gerçekleştirdikleri çalışmanın sonucunda turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi arttırdığını belirlemişlerdir. Kreishan (2011) Ürdün’de 1970-2009 döneminde JJ eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik yönetimi yardımıyla yapmış olduğu çalışmada seriler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur ve turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir. Hatemi-J (2016) Birleşik Arap Emirlikleri’nde 1995-2014 döneminde bootstrap nedensellik yöntemi ile gerçekleştirmiş olduğu analizde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemiştir. Tang ve Abosedra (2016) Lübnan’da 1995-2011 döneminde Toda-Yamamoto, Dolado-Lütkepohl bootstrap nedensellik yöntemiyle gerçekleştirmiş olduğu çalışmada turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Tang ve Tan (2018) 167 ülkede 1995-2013 döneminde GMM ile yapmış olduğu çalışmada turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi arttırdığını belirtmişlerdir.

İkincisi, ekonomik büyümeye dayalı turizm hipotezi olarak da adlandırılan, ekonomik büyümenin turizm gelirlerini arttırdığı görüşüdür. Narayan (2004) Fiji’de 1970-2000 döneminde gelen turist sayısı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testiyle gerçekleştirmiş olduğu çalışmanın sonucunda GSYİH’nın gelen turist sayısını arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Oh (2005) Güney Kore’de 1975-2001 döneminde Engle-Granger eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik testi yardımıyla yapmış olduğu çalışmada ekonomik büyümenin turizmin nedeni olduğunu belirlemiştir. Katircioglu (2009a) Kıbrıs’ta 1960-2005 döneminde ekonomik büyüme, dışa açıklık ve gelen turist sayısı arasındaki ilişkiyi belirlemek için ARDL sınır testi ve Granger nedensellik analizini kullanmıştır. Yazar, sınır testi sonucuna göre seriler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu belirlemiştir; ancak Granger nedensellik analizi sonuçlarına göre dışa açıklıktan ve gelen turist sayısından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi

olduğunu tespit etmiştir. Cortes-Jimenez vd. (2011) Tunus’ta 1975-2007 döneminde JJ eşbütünleşme analizi ve VECM yöntemi ile gerçekleştirmiş oldukları analizde ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemişlerdir.

Üçüncüsü, ekonomik büyümeyle turizm gelirleri arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin var olduğu görüşüdür. Demiröz ve Ongan (2005) Türkiye’de 1980Q1-2004Q2 döneminde ekonomik büyümeyle gelen turist sayısı arasındaki ilişkiyi JJ eşbütünleşme analizi ve VECM yöntemi yardımıyla araştırmışlardır. Yazarlar iki değişken arasında hem kısa hem de uzun dönemde çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemişlerdir. Kim vd. (2006) Tayvan’da üçer aylık (1971q1-2003q2) ve yıllık (1956-2002) serilerle gelen turist sayısı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi JJ eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik yöntemi ile incelemişlerdir ve analiz sonucunda iki değişken arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu sonucuna ulaşmışlardır. Tang ve Ozturk (2017) Mısır’da 1971-2010 döneminde ARDL, sınır testi ve VECM ile gerçekleştirmiş oldukları analizde turizm ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Roudi vd. (2018) küçük ada gelişmekte olan devletlerde 1995-2014 döneminde panel ARDL sınır testi ve Dumitrescu-Hurlin (DH) nedensellik yöntemiyle yapmış olduğu çalışmada turizm ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Mitra (2019) 158 ülkede 2001-2017 döneminde panel DH nedensellik yöntemiyle yapmış olduğu çalışmada turizm ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemişlerdir.

Dördüncüsü ve sonuncusu, ekonomik büyümeyle turizm gelirleri arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin bulunmadığı görüşüdür. Katircioglu (2009b) Türkiye’de 1960-2006 döneminde ekonomik büyüme, gelen turist sayısı ve reel döviz kurları arasındaki ilişkiyi sınır testi ve JJ eşbütünleşme analizi yardımıyla test etmiştir. Elde edilen sonuçlara göre değişkenler arasında uzun dönemde herhangi bir eşbütünleşme ilişkisi olmadığı tespit edilmiştir.

Türkçe literatürde yapılan çalışmalara bakıldığında;

Yavuz (2006) 1992Q1-2004Q4 döneminde ekonomik büyümeyle turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi Granger ve Toda-Yamamoto nedensellik analizleriyle araştırmıştır. Yazarın elde ettiği sonuca göre değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır. Değer (2006) 1980-2005 döneminde mal ihracatı, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkiyi JJ eşbütünleşme testi ve sıradan en küçük kareler yöntemi yardımıyla analiz etmiştir. Elde edilen sonuçlara göre mal ihracatındaki artışın ekonomik büyümeyi arttırdığı, turizm gelirlerinin ise ekonomik büyümeyi etkilemediği belirlenmiştir. Bahar (2006) 1963-2004 döneminde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi JJ eşbütünleşme analizi ve vektör otoregresif modeller nedensellik yöntemi yardımıyla araştırmıştır. Yazar, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir

nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir ve turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çetintaş ve Bektaş (2008) 1964-2006 döneminde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi ve hata düzeltme modeli yardımıyla araştırmışlardır ve turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi etkilediğini belirterek, turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğunu tespit etmişlerdir. Polat ve Günay (2012) 1969-2009 döneminde ihracat gelirleri, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkiyi JJ eşbütünleşme testi ve hata düzeltme modeli yardımıyla yapmış oldukları analizde ihracat ve turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi arttırdığını belirlemişlerdir. Çoban ve Özcan (2013) 1963-2010 döneminde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi JJ eşbütünleşme analizi ve VECM ile araştırmışlardır. Yazarlar iki değişken arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Kızılkaya vd. (2016) 1980-2014 döneminde turizm gelirleri, uluslararası turist sayısı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi ve hata düzeltme modeli yardımıyla araştırmışlardır. Yazarlar turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi etkilediğini tespit etmişlerdir ve turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Esen ve Özata (2017) 2003-2015 döneminde turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmak için yapmış oldukları çalışmada ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto nedensellik analizini kullanmışlardır. Yazarlar turizmin ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilediğini belirtmişlerdir.

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında da literatürde birçok çalışma bulunmaktadır. Çoğu ampirik model, iyi gelişmiş finansal piyasaların, kaynak tahsisi verimliliğini ve birkaç kanal üzerinden daha uzun vadede büyümeyi artırdığını göstermektedir. Goldsmith (1969), 35 ülke için yapmış olduğu çalışmada finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir korelasyon olduğunu belirleyen ilk kişi olmuştur. İlerleyen yıllarda da finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki test edilmiştir. Öncü çalışmaların bazılarında finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir (King ve Levine, 1993; Atje ve Jovanovic 1993; Berthelemy ve Varoudakis, 1996; Levine ve Zervos, 1996; Bencivenga vd., 1996). Son yıllarda yapılan çalışmalara bakıldığında ise Sbia vd. (2017) 1975-2011 döneminde Birleşik Arap Emirlikleri'nde ekonomik büyüme, kentleşme, finansal gelişme ve elektrik tüketimi arasındaki ilişkiyi test etmiştir. Durusu-Ciftci vd. (2017) 40 ülkede 1989-2011 döneminde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel uzun dönem tahmincileri yardımıyla gerçekleştirmişlerdir. Younsi ve Bechtini (2018) BRICS ülkelerinde 1995-2015 döneminde ekonomik büyüme, gelir eşitsizliği ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi tespit etmek için analiz yapmışlardır. Aydın (2019) kırılğan beşli olarak nitelendirilen Brezilya, Endonezya, Hindistan, Türkiye ve Güney Afrika'da 1992-2016 döneminde panel DOLS ve FMOLS uzun dönem tahmincilerini kullanarak çalışma gerçekleştirmişlerdir.

Yazarlar finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini belirtmişlerdir.

Turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında yapılan çalışmalara bakıldığında kullanılan ekonometrik yöntem, değişkenler ve ele alınan dönemdeki farklılaşmaya bağlı olarak, ilişkilerin yönü hakkında bir görüş birliği olmadığı sonucuna varılmaktadır. Bu çalışmayla birlikte Türkiye'de turizme dayalı büyüme hipotezi ilk defa ARDL sınır testi, FMOLS, DOLS ve CCR uzun dönem tahmincileri ve VECM yöntemi ile incelenmektedir. Kullanılan farklı yöntemlerle birlikte elde edilen sonuçların daha güçlü olması ve bu şekilde bu çalışmanın literatüre katkı sağlaması öngörülmektedir.

3. Veri Seti, Model ve Metodoloji

3.1. Veri Seti ve Model

Bu çalışmada 1964-2017 dönemi için Türkiye'de turizme dayalı büyüme hipotezi test edilmektedir. Analiz için kullanılan değişkenlerden Y reel gayri safi yurt içi hasılayı (2010 \$ sabit fiyatlarla), RTG reel turizm gelirlerini ve FD finansal gelişmeyi (özel sektöre verilen yerel kredilerin GSYİH içindeki %'lik payı) göstermektedir. Y ve FD Dünya Bankası Kalkınma Göstergeleri (2019)'nden, RTG ise TÜİK (2019)'ten elde edilmiştir. Ekonometrik analizleri gerçekleştirmek için bu çalışmada Rats ve Eviews paket programları kullanılmıştır. Ölçüm farklılıkları ve değişen varyans sorununu gidermek için logaritması alınmış serilerle oluşturulan model, denklem 1'de gösterilmektedir. Literatürde Kumar (2014), Shahbaz vd. (2017), Ohlan (2017) ve Ayaydın vd. (2019) ekonomik büyüme, finansal gelişme ve turizm gelirleri değişkenlerini analizlerinde kullanmışlar ve turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olup olmadığını test etmişlerdir.

$$\ln Y_t = \beta_0 + \beta_1 \ln RTG_t + \beta_2 \ln FD_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklem'de β_0 sabit terimi, β_1 RTG'nin, β_2 FD'nin katsayısını ve ε_t hata terimini göstermektedir. Turizme dayalı büyüme hipotezi varsayımı gereği β_1 katsayısının pozitif olması beklenmektedir. FD'nin katsayısı olan β_2 'nin ise ülkenin gelişmişlik durumuna göre pozitif veya negatif olması öngörülmektedir.

3.2. Metodoloji

3.2.1. Ng-Perron Birim Kök Testi

PP birim kök testinin geliştirilmiş hali olan Ng-Perron (2001) birim kök testi, otoregresif köklerin 1'e yakın olduğu durumlarda gözlem sayısı az olan serilerde genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF), Dickey-Fuller genelleştirilmiş en küçük kareler (DF-GLS) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testlerine göre daha gerçekçi sonuçlar vermektedir. Dört testin kullanıldığı, Phillips (1987), Phillips-Perron (1988), Bhargava (1986) ve Elliot, Rotherberg ve Stock (1996)'un test istatistiklerinin düzenlenmiş hallerini içeren Ng-Perron birim kök testinde MZ_a ve MZ_t testlerinin yokluk hipotezlerinde seriler birim kök içermekte; MSB ve MPT testlerinin yokluk hipotezlerinde ise serilerin durağan olmaktadır. Ng-Perron

birim kök testi için kullanılan testler denklem 2’de gösterilmektedir (Ng ve Perron, 2001: 1522).

$$MZ_a = [T^{-1}y_1^2 - s_{AR}^2] \left[2T^{-2} \sum_{t=1}^T y_{t-1}^2 \right]^{-1} \quad (2)$$

$$MSB = \left[\frac{T^{-2} \sum_{t=1}^T y_{t-1}^2}{s_{AR}^2} \right]^{-1} \quad MZT = MSB * MZ_a$$

3.2.2. Lumsdaine-Papell Birim Kök Testi

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde uzun dönemli analizlerde yapısal kırılma içermeyen birim kök testlerinden elde edilen sonuçlar hatalı olabilmektedir. Bu şekilde ortaya çıkan sorunları ortadan kaldırmak için Lumsdaine Papell (LP) (1997), tek yapısal kırılmaya izin veren Zivot-Andrews (ZA) (1992) birim kök testini geliştirerek iki yapısal kırılmaya izin veren birim kök testi geliştirmiştir. Sırasıyla denklem 3 ve 4’te gösterilen Model AA sabitte, Model CC de sabitte ve eğimde iki yapısal kırılmaya izin vermektedir.

$$\Delta GDP_t = \theta + \lambda t + \beta GDP_{t-1} + \Phi_1 DU1_t + \gamma_1 DT1_t + \sum_{i=1}^m n_i \Delta GDP_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\Delta GDP_t = \theta + \lambda t + \beta GDP_{t-1} + \Phi_1 DU1_t + \gamma_1 DT1_t + \Phi_2 DU2_t + \gamma_2 DT2_t + \sum_{i=1}^m n_i \Delta GDP_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Denklem 4’te Δ fark alma işlemcisini; ε_t normal dağılıma sahip beyaz gürültülü hata terimlerini; θ , λ , β , Φ_1 , Φ_2 , γ_1 ve γ_2 katsayıları göstermektedir. Otokorelasyon problemini ortadan kaldırmak için değişkenin t testi ile uygun gecikme uzunluğunun belirlenerek denklemlere eklenmesi ΔGDP_{t-i} ile ifade edilmektedir. Model AA ve model CC için birinci yapısal kırılma tarihi TB1, ikinci yapısal kırılma tarihi TB2 olarak ifade edilmektedir. $DU1_t > TB1$ ve $DU2_t > TB2$ olması durumunda 1, diğer durumda 0; $DT1_t > TB1$ ve $DT2_t > TB2$ olması durumunda t-TB1(TB2), diğer durumda 0 olan kukla değişkenlerdir. Bu testte ZA birim kök testinde de olduğu gibi model AA ve CC arasında tercihte bulunmak için minimum t istatistiğinin en küçük değeri aldığı model kullanılmaktadır. (Lumsdaine ve Papell, 1997: 217).

3.2.3. ARDL Sınır Testi

ARDL sınır testi Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilmiştir ve bu testin diğer eşbütünlüşme testlerine kıyasla birtakım avantajları bulunmaktadır. Birçok eşbütünlüşme testinde serilerin birinci farkında I(1) durağan olmaları gerekirken ARDL sınır testinde bağımlı değişken birinci farkında I(1), bağımsız değişkenler ise seviyesinde I(0) veya birinci farkında I(1) durağan olabilmektedir. Bu yöntem için birim kök testi yapmaktaki esas amaç bağımsız değişkenlerin ikinci farklarında I(2) durağan olmadıklarını kanıtlamaktır. Bunun yanında ARDL sınır testi bağımsız değişkenlerin uzun ve kısa dönem etkilerinin eş anlamlı olarak değerlendirilmesine ve gözlem sayısı az olan serilerin kullanılmasına olanak tanımaktadır. Son olarak bu yöntem diğer eşbütünlüşme testleri için sorun teşkil eden içsellik problemini ortadan kaldırmaktadır.

Üç aşamadan oluşan ARDL sınır testinin ilk aşamasında seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin olup olmadığının tespiti için kısıtsız hata düzeltme modeli (UECM) uygulanmaktadır. Bu modelde eşbütünlüşme ilişkisinin varlığını test etmek için gerçekleştirilen UECM denklem 5’te gösterilmektedir.

$$\Delta GDP_t = \vartheta_0 + \sum_{i=1}^k \vartheta_{1k} \Delta GDP_{t-i} + \sum_{i=0}^l \vartheta_{2k} \Delta RTG_{t-i} + \sum_{i=0}^m \vartheta_{3k} \Delta FD_{t-i} + \beta_1 GDP_{t-1} + \beta_2 RTG_{t-1} + \beta_3 FD_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

Denklemde ϑ_0 sabit terimi; ϑ_1 , ϑ_2 ve ϑ_3 hata düzeltme dinamiklerini; β_1 , β_2 ve β_3 uzun dönem katsayılarını; k, l ve m Schwarz bilgi kriteri (SIC) ile belirlenen optimal gecikme uzunluklarını ve ε_t hata terimlerini ifade etmektedir. Sınır testi sonucunda H_0 hipotezi için seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisi bulunmazken ($\vartheta_0 = \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = 0$), alternatif hipotez için seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisi bulunmaktadır ($\vartheta_0 \neq \beta_1 \neq \beta_2 \neq \beta_3 \neq 0$). Narayan (2005), Pesaran vd. (2001) tarafından oluşturulan tablo kritik değerlerinden farklı olarak gözlem sayısı az olan serilerde tablo kritik değerleri oluşturmuştur. 54 gözlemin yer aldığı bu çalışmada F-istatistik değerinin hesaplanması Narayan (2005) tablo kritik değerleri esas alınmıştır. Sınır testi sonucunda elde edilen F-istatistik değeri üç farklı şekilde yorumlanmaktadır. Bulunan değer alt sınır olan I(0)’dan küçükse eşbütünlüşme olmadığı, üst sınır olan I(1)’den büyükse eşbütünlüşme olduğu ve bu aşamadan sonra uzun ve kısa dönem katsayıların hesaplanması için hata düzeltme modelinin kullanıldığı, son olarak I(0) ile I(1) arasında yer alırsa eşbütünlüşme olup olmadığına ait kesin bir hükme varılamadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

İkinci aşamada uzun dönem katsayıları belirlendikten sonra üçüncü ve son aşamada ARDL modeline dayanan ve hata düzeltme modeli (ECM)’nin de yer aldığı denklem 6 oluşturulmaktadır. Bu denklemde kısa dönem katsayıları ve hata düzeltme teriminin katsayısı tahmin edilmektedir. Bulunan hata düzeltme teriminin katsayısı istatistiksel olarak anlamlı olması ve 0 ile -1 arasında değer alması gerekmektedir.

$$\Delta GDP_t = \phi_0 + \sum_{i=1}^p \phi_1 \Delta GDP_{t-i} + \sum_{i=0}^r \phi_2 \Delta RTG_{t-i} + \sum_{i=0}^s \phi_3 \Delta FD_{t-i} + \omega ECT_{t-1} + u_t \quad (6)$$

Denklem 6’da ϕ_0 sabit terimi; Δ fark alma operatörünü, ϕ_1 , ϕ_2 ve ϕ_3 kısa dönem katsayılarını; ω uzun dönemde ortaya çıkacak sapmaların ne kadar sürede ortadan kalkacağını gösteren hata düzeltme terimi katsayısını; p, r ve s uygun gecikme uzunluklarını u_t hata düzeltme terimini göstermektedir.

3.2.4. FMOLS, DOLS ve CCR Uzun Dönem Tahmincileri

ARDL modelinden elde edilen sonuçların geçerliliğini kuvvetlendirmek için Phillips ve Hansen (1990) tarafından geliştirilen FMOLS, Stock ve Watson (1993) tarafından uygulanan DOLS ve Park (1992) tarafından kullanılan CCR tahmincileri kullanılmıştır.

En küçük kareler (OLS) yönteminin geliştirilmiş hali olan ve eşbütünleşme tahmincilerini elde etmek için kullanılan FMOLS yöntemi standart tahmincilerde meydana gelen diagnostik problemleri ortadan kaldırmaktadır. OLS tahmincisinin asimptotik dağılımını etkileyen ve belli başlı sorunlara sebep olan parametrelerin çekirdek tahmincilerinden faydalanmaktadır. Bununla birlikte bu yöntemle gözlem sayısı az olan serilerde asimptotik olarak sapmasız ve doğru sonuçlar elde edilmektedir (Phillips ve Hansen, 1990: 120).

FMOLS tahmincisini elde etmek için kurulan model denklem 7'de gösterilmektedir (Phillips, 1995: 1035).

$$\hat{A}^+ = (Y^+ X - T \hat{\Delta}_{0X}^+) (X' X)^{-1} \quad (7)$$

DOLS yönteminde denklemlere dinamik unsurlar eklenmekte ve statik denklemlerde oluşan sapmalar giderilmektedir. Heterojen yapıda bulunan ve az gözleme sahip serilerde etkin sonuçların elde edildiği bu yöntemde Monte Carlo simülasyonu kullanılmaktadır (Mark ve Sul, 2003: 654).

DOLS tahmincisi için kurulan model denklem 8 ve 9'da gösterilmektedir.

$$\hat{\delta}_{OLS} = \left[\left(\sum_t z_t z_t' \right) \otimes I_{k_t} \right]^{-1} \left[\sum_t (z_t \otimes I_{k_t}) (\Delta^{d-1+1} y_t') \right] \quad (8)$$

$$\Delta^{d-1+1} y_t' = (z_t \otimes I_{k_t}) \delta + v_t' \quad (9)$$

CCR yöntemi OLS tahmincisi sonucunda elde edilen ikinci dereceden sapmaları ortadan kaldırmaktadır ve eşbütünleşme regresyonundaki değişkenlerin dönüşümlerine dayanmaktadır. FMOLS yöntemiyle benzer sonuçlar içeren ve asimptotik ki-kare testine izin veren bu tahmincide serilerin birinci farkları kullanılmaktadır. Bu yöntemde FMOLS tahmincisindeki gibi ilk olarak hata terimleri ve uzun dönem kovaryans matrisleri oluşturulmaktadır.

Uzun dönemli kovaryans matrisi denklem 10'da gösterilmektedir.

$$\Omega = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n} E \left(\sum_{t=1}^n u_t \right) \left(\sum_{t=1}^n u_t \right)' = \begin{bmatrix} \Omega_{11} & \Omega_{12} \\ \Omega_{21} & \Omega_{22} \end{bmatrix} \quad (10)$$

Ω matrisi denklem 11'de yer alan değişkenlerin toplamından elde edilmiştir.

$$\Omega = \Sigma + \Gamma + \Gamma' \quad (11)$$

Denklem 11'de yer alan değerlerin açılımı denklem 12 ve denklem 13'te gösterilmektedir.

$$\Sigma = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n} \left(\sum_{t=1}^n E(u_t u_t') \right) \quad (12)$$

$$\Gamma = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n} \left(\sum_{k=1}^{n-1} \sum_{t=k+1}^n E(u_t u_{t-k}') \right) \quad (13)$$

$$\Lambda = \Sigma + \Gamma = (\Lambda_1, \Lambda_2) = \begin{bmatrix} \Lambda_{11} & \Lambda_{12} \\ \Lambda_{21} & \Lambda_{22} \end{bmatrix} \quad (14)$$

Değiştirilmiş modeller denklem 15'te ve denklem 16'da yer almaktadır.

$$y_{2t}^* = y_{2t} - (\Sigma^{-1} \Lambda_2)' u_t \quad (15)$$

$$y_{1t}^* = y_{1t} - (\Sigma^{-1} \Lambda_2 \beta + (0, \Omega_{12} \Omega_{22}^{-1}))' u_t \quad (16)$$

Kanonik eşbütünleşme regresyonunun son hali denklem 17 ve denklem 18'de gösterilmektedir.

$$y_{1t}^* = \beta' y_{2t}^* + u_{1t}^* \quad (17)$$

$$y_{1t}^* = u_{1t} - \Omega_{12} \Omega_{22}^{-1} u_{2t} \quad (18)$$

3.2.5. Vektör Hata Düzeltme Modeli

ARDL modeli seriler arasında nedensellik ilişkisi hakkında bilgi vermemektedir. Bu yüzden seriler arasında nedensellik ilişkisini belirlemek için VECM kullanılmıştır. Bu yöntem, kısa ve uzun dönem olmak üzere seriler arasında iki türlü nedensellik ilişkisini açıklamaktadır. Hata düzeltme teriminin 0 ile -1 arasında değer alması ve istatistiksel olarak anlamlı çıkması kısa dönemde meydana gelen şokların uzun dönemde ortadan kalkacağını göstermektedir. Başka bir ifadeyle bağımsız değişkenden bağımlı değişkene doğru uzun dönemde nedensellik meydana gelmektedir (Masih ve Masih, 1996: 171). Seriler arasında kısa dönemli nedenselliğin belirlenmesi için farkı ve gecikmesi alınmış bağımsız değişkenlere Wald testi uygulanmaktadır. Bu testin anlamlı çıkması bağımsız değişkenden bağımlı değişkene doğru kısa dönemde nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. VECM'e ait kurulan model denklem 19'da gösterilmektedir.

$$\begin{bmatrix} \Delta \ln GDP_t \\ \Delta \ln RTG_t \\ \Delta \ln FD_t \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \lambda_1 \\ \lambda_2 \\ \lambda_3 \end{bmatrix} + \sum_{i=1}^m \begin{bmatrix} \theta_{11i} & \theta_{12i} & \theta_{13i} \\ \theta_{21i} & \theta_{22i} & \theta_{23i} \\ \theta_{31i} & \theta_{32i} & \theta_{33i} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \Delta \ln GDP_{t-i} \\ \Delta \ln RTG_{t-i} \\ \Delta \ln FD_{t-i} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \omega_1 \\ \omega_2 \\ \omega_3 \end{bmatrix} [ECT_{t-1}] + \begin{bmatrix} \varepsilon_{1t} \\ \varepsilon_{2t} \\ \varepsilon_{3t} \end{bmatrix} \quad (19)$$

Denklemde Δ fark alma operatörünü, $\lambda_{1,2,3}$ sabit terimleri, $\varepsilon_{1,2,3}$ hata terimlerini, ECT_{t-1} hata düzeltme terimini, i SIC bilgi kriteri ile seçilen optimal gecikme uzunluğunu göstermektedir.

4. Bulgular ve Yorumlar

4.1. Birim Kök Testi Sonuçları

Turizme dayalı büyüme hipotezinin test edildiği bu çalışmada serilerin durağanlıklarının sınanmasında Ng-Perron ve LP yapısal kırılmalı birim kök testleri kullanılmıştır. Bu testlerde serilerin maksimum gecikme uzunluklarının belirlenmesinde Schwert (1989)'in

$l_{12} = \text{int}\{12(T/100)^{1/4}\}$ formülü uygulanmış ve bu değer 10 olarak belirlenmiştir.

Tablo 2'de Ng-Perron, Tablo 3'te de LP yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçları yer almaktadır. Her iki test sonuçlarına göre serilerin birinci farklarında durağan oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2. Ng-Perron Birim Kök Test Sonuçları

MODEL A				
Değişken	MZa	MZt	MSB	MPT
Y	2,14	4,35	2,03	329,38
RTG	0,87	1,09	1,26	103,42
FD	1,72	0,83	0,49	23,99
ΔY	-25,95***	-3,58***	0,14***	1,02***
ΔRTG	-21,63***	-3,23***	0,15***	1,33***
ΔFD	-23,88***	-3,43***	0,14***	1,11***
MODEL C				
Değişken	MZa	MZt	MSB	MPT
Y	-10,47	-2,24	0,21	8,94
RTG	-3,40	-1,11	0,33	23,30
FD	-5,64	-1,53	0,27	15,84
ΔY	-25,97***	-3,60***	0,14***	3,55***
ΔRTG	-24,96***	-3,53***	0,14***	3,65***
ΔFD	-24,11***	-3,46***	0,15***	3,86***

Ng-Perron birim kök testi kritik değerleri; MZa, MZt, MSB ve MPT sırasıyla; Sabitli modelde %1 için -13,80, -2,58, 0,174 ve 1,78 Trendli modelde %1 için -23,80, -3,42, 0,143 ve 4,03'tür. ***: %1'de anlamlı.

Tablo 3. Lumsdaine-Papell Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Model AA				Model CC			
	t-istatistiği	TB1	TB2	g	t-istatistiği	TB1	TB2	g
Y	-4,8103	1979	1988	0	-5,4050	1978	1998	0
RTG	-3,7211	1983	1997	0	-5,5390	1974	1983	0
FD	-4,1422	1997	2004	0	-5,6953	1987	1997	0
ΔY	-7,8345***	1982	2002	0	-8,1148***	2002	2009	0
ΔRTG	-6,8374***	1974	1981	1	-7,6812***	1978	1985	1
ΔFD	-7,2312***	1980	2003	0	-7,9173***	1997	2006	0

*** %1'de anlamlı. TB1 ve TB2 yapısal kırılma tarihlerini, g BIC (Bayesian Information Criteria) ile belirlenen optimal gecikme uzunluğunu göstermektedir. %1 için tablo kritik değerleri Model AA ve Model CC için sırasıyla 6,74 ve 7,19'dur.

4.2. ARDL Sınır Testi Sonuçları

Serilerin ikinci farklarında I(2) durağan olmadıkları tespit edildikten sonra sınır testi uygulanmıştır. Tablo 4'teki sonuçları göre bulunan F-istatistik değeri Narayan (2005) tablo kritik değerinin üst sınırından fazla çıktığı için seriler arasında uzun dönemde bir eşbütünlüşme ilişkisi olduğu belirlenmiştir.

Tablo 4. Sınır Testi Sonuçları

Model: $Y = f(RTG, FD)$			
F-istatistik Değeri	Düşük I(0)	Yüksek I(1)	Narayan (2005) Tablo Kritik Değeri
Durum II	4,610	5,563	1%
21,217***	3,303	4,100	5%

***: %1'de anlamlı. Durum II: kısıtlı sabitli ve trendsiz

Eşbütünlüşme ilişkisi belirlendikten sonra uzun ve kısa dönem katsayılarının tespiti için ARDL modeli kurulmuştur. Tablo 5'te ARDL modelinden elde edilen uzun dönem katsayıları ve diagnostik test sonuçları, Tablo

6'da da kısa dönem katsayıları ve hata düzeltme terimi yer almaktadır.

Tablo 5. ARDL Modeline Dayalı Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayılar	t-istatistiği
RTG	0,2651***	10,45
FD	0,5008***	4,92
C	20,7163***	49,68
Diagnostik Testler	F-istatistik	p-değeri
BG-LM	1,3584	0,25
BPG	0,9883	0,44
White	1,0705	0,39
ARCH	0,0189	0,89
Ramsey Reset	0,9855	0,33
Jarque-Bera	3,0909	0,21
Cusum	0,6030	0,41
Cusumsq	0,2031	0,16

*** %1'de anlamlı.

Tablo 5'te yer alan sonuçlara göre uzun dönemde turizm gelirlerinde ve finansal gelişimde gerçekleşen %1'lik bir

artışın GSYİH'yi sırasıyla %0,2651 ve %0,5008 arttırdığı tespit edilmiştir. Bu sonuca göre uzun dönemde turizm gelirlerinin GSYİH'yi arttırması, turizme dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir. Bunun yanında diagnostik test sonuçlarına göre BG-LM testiyle otokorelasyon; BPG, ARCH ve White testleriyle değişen varyans; Ramsey Reset testiyle spesifikasyon ve Jarque-Bera testiyle de normal dağılmama sorununun yaşanmadığı belirlenmiştir. Ayrıca kurulan model sonucunda elde edilen katsayıların istikrarlı olup olmadığını belirlemek için Brown, Durbin ve Evans (1975)'in geliştirdiği CUSUM ve CUSUMSQ testleri uygulanmıştır. Bu test sonuçlarına göre katsayıların istikrarlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 6. Hata Düzeltme Terimi ve Kısa Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayılar	t-istatistiği
ΔRTG	-0,0108	-0,63
ΔFD	0,1663***	4,74
C	2,5949***	3,56
ECT_{t-1}	-0,1253***	-9,50

*** %1'de anlamlı.

Tablo 6'daki sonuçlara göre ise kısa dönemde finansal gelişmede gerçekleşen %1'lik bir artışın GSYİH'yi

Tablo 7. FMOLS, DOLS ve CCR Tahmincilerine göre Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	FMOLS		DOLS		CCR	
	Katsayı	t-istatistiği	Katsayı	t-istatistiği	Katsayı	t-istatistiği
RTG	0,3042***	13,2588	0,2905***	17,6933	0,2918***	18,7191
FD	0,4112***	6,3716	0,4027***	5,8676	0,4133***	6,1333
C	20,2104***	79,2330	20,2692***	71,8174	20,1994***	82,2275

***: %1'de anlamlı

4.4. VECM Sonuçları

Seriler arasında nedensellik ilişkisi VECM ile tespit edilmiştir. Tablo 8'de gösterilen nedensellik test sonuçlarına göre uzun dönemde turizm gelirlerinden ve finansal gelişmeden GSYİH'ya, kısa dönemde ise sadece finansal gelişmeden GSYİH'ya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Diğer serilerde herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır.

Tablo 8. VECM Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Nedenselliğin Türü			
	ΔY_{t-i}	Kısa Dönem		Uzun Dönem
		ΔRTG_{t-i}	ΔFD_{t-i}	ECT_{t-1}
ΔY	-	1,4923 (0,222)	6,3792** (0,015)	- 0,121*** [-2,571]
ΔRTG	0,0536 (0,817)	-	0,9354 (0,334)	0,498 [1,565]
ΔFD	1,3870 (0,239)	0,5426 (0,461)	-	0,164 [1,054]

() içindekiler olasılık değerlerini, [] içindekiler t-istatistik değerlerini göstermektedir. *** ve ** sırasıyla %1'de ve %5'te anlamlı.

5. Sonuç ve Öneriler

Turizme dayalı büyüme hipotezinin 1964-2017 döneminde Türkiye ekonomisi için test edildiği bu çalışmada GSYİH, turizm gelirleri ve finansal gelişme arasındaki ilişki; ARDL sınır testi, FMOLS, DOLS ve CCR tahmincileri ve VECM yöntemi yardımıyla araştırılmıştır. Sınır testi sonuçlarına

%0,1663 arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Turizm gelirlerinin ise GSYİH'yi etkilemediği tespit edilmiştir. hata düzeltme terimi katsayısının -0,1253 olarak çıkması kısa dönemde meydana gelen sapmaların uzun dönemde ortadan kalkacağını göstermektedir.

4.3. FMOLS, DOLS ve CCR Tahmincileri Sonuçları

ARDL yönteminden elde edilen sonuçları daha güçlü kılmak için FMOLS, DOLS ve CCR tahmincileriyle de uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir. Tablo 7'de yer alan bilgilere göre uzun dönemde turizm gelirlerinde gerçekleşen %1'lik bir artışın GSYİH'yi FMOLS, DOLS ve CCR tahmincilerine göre sırasıyla %0,3042, %0,2905 ve %0,2918'lik değerlerle arttırdığı tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar ARDL modelinde yer alan sonuçla benzer nitelik taşımaktadır ve FMOLS, DOLS ve CCR tahmincilerine göre de turizme dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu belirlenmiştir. Bunun yanında finansal gelişmede gerçekleşen %1'lik bir artışın GSYİH'yi bu üç yöntemde göre %0,4027 ile %0,4133 aralığında arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

göre seriler arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi olduğu belirlenmiştir. ARDL yöntemi, FMOLS, DOLS ve CCR tahmincilerinden elde edilen uzun dönem katsayılarına bakıldığında turizm gelirlerinin GSYİH'yi arttığı tespit edilmiştir. Bu sonuca göre turizme dayalı büyüme hipotezinin Türkiye'de geçerli olduğu belirlenmiştir. Bu çalışmadan elden edilen bulgular, Türkiye için analiz gerçekleştiren Gunduz ve Hatemi-J (2005), Bahar (2006), Çetintaş ve Bektaş (2008), Polat ve Günay (2012), Kızılkaya vd. (2016) ve Esen ve Özata (2017)'nin sonuçlarını destekler nitelikteyken; Yavuz (2006), Değer (2006) ve Katircioglu (2009b)'nin elde etmiş oldukları sonuçlarla örtüşmemektedir. Ayrıca finansal gelişmenin de uzun dönemde GSYİH'yi arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Kısa dönemde finansal gelişmede gerçekleşen %1'lik bir artışın GSYİH'yi %0,1663 arttırdığı tespit edilmiştir. Hata düzeltme terimi katsayısının -0,1253 çıkması ve istatistiksel olarak anlamlı bulunması kısa dönemde meydana gelen sapmaların uzun dönemde ortadan kalkacağını göstermektedir. VECM'e göre ise uzun dönemde turizm gelirlerinden ve finansal gelişmeden GSYİH'ya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Kısa dönemde ise yalnızca finansal gelişmeden GSYİH'ya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Diğer seriler arasında ise herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır.

Bu sonuçlar ışığında, Türkiye Cumhuriyeti hükümeti turizm endüstrisinin mümkün olduğunca genişlemesine yardımcı olmayı taahhüt etmeli ve aynı zamanda dikkatini uzun

vadeli turizm politikalarına odaklanmalıdır. Bu yüzden Türkiye’de turizme dayalı büyüme hipotezi desteklenmeli, diğer sektörlerden önce seyahat ve turizm endüstrisine daha fazla kaynak ayrılmalıdır. Türkiye cari ödemeler bilançosu açığı veren bir ülkedir. Turizm sektöründen elde edilen dövizlerle birlikte bu açığın kapanması, ödemeler bilançosunun dengeye ulaşmasını sağlayacaktır. Bununla birlikte turizm sektöründeki gelişmeler işsizlik sorununun çözümüne de katkıda bulunacaktır.

Kaynakça

- Atje, R., & Jovanovic, B. (1993). Stock markets and development. *European Economic Review*, 632-640.
- Ayaydın, H., Baltacı, N., Pala, F., & Barut, A. (2019). Türkiye’de turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 8(15), 69-84.
- Aydın, Y. (2019). Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Kırılğan Beşli Ülkeleri İçin Analizi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 37-49.
- Bahar, O. (2006). Turizm sektörünün Türkiye’nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi: VAR analizi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 137-150.
- Balaguer, J., & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied economics*, 34(7), 877-884.
- Bencivenga, V.R., & Smith, B.D., (1991). Financial intermediation and endogenous growth. *The Review of Economic Studies*, 58, 195-209.
- Bencivenga, V.R., Smith, B.D., & Starr, R.M. (1996). Equity markets, transaction costs, and capital accumulation: an illustration. *World Bank Economic Review*, 10, 241-265.
- Berthelemy, J., & Varoudakis, A. (1996). Economic growth, convergence clubs, and the role of financial development. *Oxford Economic Papers*, 48, 300-328.
- Bhargava, A. (1986). On the theory of testing for unit roots in observed time series. *Review of Economic Studies*, 53(3), 369-384.
- Cortes-Jimenez, I., Nowak, J. J., & Sahli, M. (2011). Mass beach tourism and economic growth: Lessons from Tunisia. *Tourism Economics*, 17(3), 531-547.
- Çetintaş, H., & Bektaş, Ç. (2008). Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(1), 37-44.
- Chatziantoniou, I., Filis, G., Eeckels, B., & Apostolakis, A. (2013). Oil prices, tourism income and economic growth: A structural VAR approach for European Mediterranean countries. *Tourism Management*, 36, 331-341.
- Çoban, O., & Özcan, C. C. (2013). Türkiye’de turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisi: nedensellik analizi (1963-2010). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 243-261.
- Değer, M. K. (2006). Turizme ve ihracata dayalı büyüme: 1980-2005 Türkiye deneyimi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 67-86.
- Demiroz, D. M., & Ongan, S. (2005). The contribution of tourism to the long-run Turkish economic growth. *Ekonomický časopis*, 9, 880-894.
- Durusu-Ciftci, D., Ispir, M. S., & Yetkiner, H. (2017). Financial development and economic growth: Some theory and more evidence. *Journal of Policy Modeling*, 39(2), 290-306.
- Elliott, G., Rothenberg, T. J., & Stock, J. H. (1996). Efficient tests for an autoregressive unit root. *Econometrica*, 64, 813-836.
- Esen, E., Özata, E., & Uzuner, Y. (2017). Turizmin Ekonomik Büyüme Etkisi: Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinin Türkiye İçin Geçerliliğinin ARDL Modeli ile Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43-58.
- Eugenio-Martin, J. L., Martín Morales, N., & Scarpa, R. (2004). Tourism and economic growth in Latin American countries: A panel data approach. *Natural Resources Management*, 26, 1-20.
- Goldsmith, R. W. (1969). *Financial structure and development*, New Haven, Yale University Press.
- Greenwood J, & Jovanovic B. (1990). Financial development, growth, and the distribution of income. *Journal of Political Economy*, 98, 1076-1107.
- Greenwood, J. & Smith, B. (1997). Financial markets in development and the development of financial markets. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 145-182.
- Gunduz, L., & Hatemi-J, A. (2005). Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey? *Applied Economics Letters*, 12(8), 499-504.
- Hatemi-J, A. (2016). On the tourism-led growth hypothesis in the UAE: a bootstrap approach with leveraged adjustments. *Applied Economics Letters*, 23(6), 424-427.
- Katircioglu, S. (2009a). Tourism, trade and growth: The case of Cyprus. *Applied Economics* 41(21), 2741-2750.
- Katircioglu, S. T. (2009b). Revisiting the tourism-led-growth hypothesis for Turkey using the bounds test and Johansen approach for cointegration. *Tourism Management*, 30(1), 17-20.
- Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E., & Karaçor, Z. (2016). Türkiye’de turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 23(1), 203-215.
- Kim, H. J., Chen, M. H., & Jang, S. (2006). Tourism expansion and economic development: The case of Taiwan. *Tourism Management*, 27(5), 925-933.
- King, R.G., & Levine, R. (1993). Finance, entrepreneurship, and growth: theory and evidence. *Journal of Monetary Economics*, 32, 513-542.

- Kreishan, F. M. (2011). Time-series evidence for tourism-led growth hypothesis: A case study of Jordan. *International Management Review*, 7(1), 89-93.
- Kumar, R. R. (2014). Exploring the role of technology, tourism and financial development: an empirical study of Vietnam. *Quality & Quantity*, 48(5), 2881-2898.
- Lanza, A., Temple, P., & Urga, G. (2003). The implications of tourism specialisation in the long run: an econometric analysis for 13 OECD economies. *Tourism Management*, 24(3), 315-321.
- Levine, R. (1991). Stock markets, growth, and the tax policy. *Journal of Finance*, 46, 1445-1465.
- Levine, R., & Zervos, S. (1996). Stock Market Development and Long-Run Growth. *The World Bank Economic Review*, 10, 323-339.
- Lumsdaine, R. L., & Papell, D. H. (1997). Multiple trend breaks and the unit-root hypothesis. *Review of Economics and Statistics*, 79(2), 212-218.
- Mark, N. C., & Sul, D. (2003). Cointegration vector estimation by panel DOLS and long-run money demand. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 65(5), 655-680.
- Masih, A. M., & Masih, R. (1996). Energy consumption, real income and temporal causality: results from a multi-country study based on cointegration and error-correction modelling techniques. *Energy Economics*, 18(3), 165-183.
- McKinnon, R. I. (1964). Foreign exchange constraints in economic development and efficient aid allocation. *The Economic Journal*, 74(294), 388-409.
- McKinnon R.I., 1973. *Money and capital in economic development*. The Brookings Institution: Washington, DC.
- Mitra, S. K. (2019). Is tourism-led growth hypothesis still valid?. *International Journal of Tourism Research*, 21(5), 615-624.
- Narayan, P. K. (2004). Fiji's tourism demand: the ARDL approach to cointegration. *Tourism Economics*, 10(2), 193-206.
- Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for China: evidence from cointegration tests. *Applied economics*, 37(17), 1979-1990.
- Ng, S., & Perron, P. (2001). Lag length selection and the construction of unit root tests with good size and power. *Econometrica*, 69(6), 1519-1554.
- Nyasha, S., & Odhiambo, N. M. (2018). Financial development and economic growth nexus: A revisionist approach. *Economic Notes: Review of Banking, Finance and Monetary Economics*, 47(1), 223-229.
- Oh, C. O. (2005). The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy. *Tourism management*, 26(1), 39-44.
- Ohlan, R. (2017). The relationship between tourism, financial development and economic growth in India. *Future Business Journal*, 3(1), 9-22.
- Park, J. Y. (1992). Canonical cointegrating regressions. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 60(1), 119-143.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C. B. (1987). Time series regression with a unit root. *Econometrica*, 55(2), 277-301.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75, 335-345.
- Phillips, P.C. (1995). Fully modified least squares and vector autoregression. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 63(5), 1023-1078.
- Phillips, P.C., & Hansen, B.E. (1990). Statistical inference in instrumental variables regression with I (1) processes. *The Review of Economic Studies*, 57(1), 99-125.
- Polat, E., & Günay, S. (2012). Türkiye'de turizm ve ihracat gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin testi: eşbütünlük ve nedensellik analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 204-211.
- Roudi, S., Arasli, H., & Akadiri, S. S. (2019). New insights into an old issue—examining the influence of tourism on economic growth: evidence from selected small island developing states. *Current Issues in Tourism*, 22(11), 1280-1300.
- Rousseau, P.L., & Wachtel, P. (2000). Equity market and growth: cross-country evidence on timing and outcomes 1980–1995. *Journal of Banking and Finance*, 24, 1933-1957.
- Saint-Paul, G. (1992). Technological choice, financial markets and economic development. *European Economic Review*, 36, 763-781.
- Sbia, R., Shahbaz, M., & Ozturk, I. (2017). Economic growth, financial development, urbanisation and electricity consumption nexus in UAE. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 30(1), 527-549.
- Schumpeter, J. (1911). *The theory of economic development*. Harvard economic studies, vol. XLVI.
- Schwert, G. (1989). Tests for unit roots: a Monte Carlo investigation. *J. Bus. Econ. Stat.*, 20, 147-159.
- Shahbaz, M., Kumar, R. R., Ivanov, S., & Loganathan, N. (2017). The nexus between tourism demand and output per capita with the relative importance of trade openness and financial development: A study of Malaysia. *Tourism Economics*, 23(1), 168-186.
- Shaw ES. 1973. *Financial deepening in economic development*. Oxford University Press: Oxford.
- Soukiazis, E., & Proença, S. (2008). Tourism as an alternative source of regional growth in Portugal: a

- panel data analysis at NUTS II and III levels. *Portuguese Economic Journal*, 7(1), 43-61.
- Stock, J.H., & Watson, M.W. (1993). A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 61(4), 783-820.
- Şit, M. (2016). Türkiye’de turizm sektörünün istihdama katkısı. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 7(1), 101-117.
- Tang, C. F., & Abosedra, S. (2016). Tourism and growth in Lebanon: new evidence from bootstrap simulation and rolling causality approaches. *Empirical Economics*, 50(2), 679-696.
- Tang, C. F., & Ozturk, I. (2017). Is tourism a catalyst of growth in Egypt? Evidence from Granger non-causality and the generalised variance decomposition analysis. *Anatolia*, 28(2), 173-181.
- Tang, C. F., & Tan, E. C. (2018). Tourism-led growth hypothesis: A new global evidence. *Cornell Hospitality Quarterly*, 59(3), 304-311.
- TÜİK (2019). *Türkiye İstatistik Kurumu Dış Ticaret İstatistikleri*. (Erişim Tarihi: 13.02.2019), http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046.
- UNWTO (2018), *2017 Annual Report*, (Erişim Tarihi: 10.01.2019), <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419807>
- WTTC, (2019), WTTC Data Gateway. <http://www.wttc.org/datagateway/>
- Yavuz, N. Ç. (2006). Türkiye’de turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisinin testi : Yapısal kırılma ve nedensellik analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2) 162-171.
- Younsi, M., & Bechtini, M. (2018). Economic Growth, Financial Development and Income Inequality in BRICS Countries: Evidence from Panel Granger Causality Tests. *MPRA Paper No. 85182*, 1-16.
- Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (2002). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 20(1), 25-44.